

کتابچه امتیاز فواید عامه و جایگاه آن در تاریخ اقتصادی ایران عصر ناصری*

غلامعلی پاشازاده^۱

چکیده

کتابچه امتیاز فواید عامه اثری از میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله در عرصه اقتصادی و مربوط به ایران عصر ناصرالدین شاه است. ملکم در این کتابچه، از امتیازات اعطا شده دولت به تجار تبریز و ضرورت تأسیس کمپانی صحبت می‌کند و نحوه تأسیس کمپانی را تعلیم می‌دهد. کتابچه تاریخ تألیف مشخصی ندارد و ارتباط مباحث آن با وقایع تاریخی چندان روشن نیست. بنابراین، پیوند میان محتوای کتابچه با وقایع تاریخ اقتصادی و نیز زمان نگارش آن به عنوان یک مسأله در مقاله حاضر با روش تحقیق تاریخی و با استفاده از اسناد و متون تاریخی مورد بررسی قرار می‌گیرد و به این سؤال پاسخ داده می‌شود که ملکم کتابچه فواید عامه را در چه زمانی و در ارتباط با کدام وقایع تاریخ اقتصادی عصر ناصری تألیف کرده است. یافته اساسی تحقیق حاکی از آن است که کتابچه در سال ۱۳۰۶ ق برای راهنمایی کسانی تألیف شده است که قصد داشتند امکان سرمایه‌گذاری در صنایع مختلف از جمله راهسازی در آذربایجان آن زمان را با فروش سهام و ایجاد شرکت‌های سهامی فراهم آورند. واژگان کلیدی: ملکم، کتابچه امتیاز فواید عامه، عصر ناصری، تاریخ اقتصادی

Emtiyaz-e Favayed-e Ammeh Booklet and Its Place in the Economic History of Iran during the Nasserri Period

Gholamali Pashazadeh²

Abstract

The booklet *Emtiyaz-e Favayed-e Ammeh*, written by Mirza Malkam Khan Nazem od-Dowleh, is about economics and dates back to the Nasser ed-Din Shah period. In the booklet, Malkam discusses the privileges granted to the merchants of Tabriz. He also explains the necessity of establishing companies and offers instructions on how to establish a company. The booklet does not have a specific publication date, and the relationship between its topics and the events of economic history is not very clear. Therefore, through the historical method and the use of historical documents and texts, the present article will attempt to establish the publication date of the booklet as well as the relationship between the content of the booklet and the events of economic history. The main question is: when and with reference to what economic events of the Nasserri era did Malkam write the booklet? The essential finding of the present work indicates that the booklet was written in the year 1306 of the Hijri Calendar for people who wanted to prepare the ground for investment in different industries, including road construction in the Azerbaijan region of the time, by selling stocks and founding stock companies. Keywords: Malkam, *Emtiyaz-e Favayed-e Ammeh* booklet, Nasserri period, economic history.

مقدمه

اندیشمندان ایران در دوران طولانی سلطنت ناصرالدین شاه قاجار با تاسی به تجارب اقتصادی اروپائیان و تسلط آنها بر بازارهای جهانی، به فکر ارایه راهکارهای جدید در عرصه اقتصادی افتادند و تلاش کردند مجالی برای تحول اقتصاد سنتی فراهم آورند. فکر تشکیل شرکت‌های تجاری، تحول اقتصادی با سرمایه‌های داخلی و ایجاد شرکت سهامی برای تجمیع سرمایه‌های کوچک داخلی نمونه‌هایی از افکار اقتصادی جدید در ایران عصر ناصری برای تحول اقتصادی برای مواجهه با تمدن غربی بود. کتابچه امتیاز فواید عامه از میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله در راستای همین افکار اقتصادی و برای تحول در اقتصاد سنتی ایران به نگارش درآمده است.

در کتابچه، ملکم نحوه تأسیس کمپانی را تعلیم می‌دهد تا با تأسیس کمپانی امتیازاتی که به بیان او به تجار تبریز داده شده است به کمپانی منتقل شود. مباحث مهمی در مورد تشکیل شرکت سهامی و بهره‌برداری از امتیازات مختلف در عرصه صنعت با استفاده از سرمایه داخلی و خارجی در کتابچه وجود دارد؛ ولی، با وجود این مباحث پر اهمیت، کتابچه تاریخ تألیف ندارد و مباحث و وقایع تاریخی مورد بحث آن ناشناخته مانده‌اند. بنابراین پژوهش حاضر بر آن است با تحلیل محتوای کتابچه تاریخ تألیف آن را روشن و با اسناد و شواهد تاریخی ارتباط مباحث طرح شده در آن را با وقایع تاریخی و اقتصادی عصر ناصری مشخص نماید.

در مورد پیشینه تحقیق باید گفت که میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله موضوع و محور تک نگاری پژوهشگرانی مانند فرشته نورائی، حامد الگار، حسن قاضی مرادی و حجت الله اصیل بوده و اندیشه و اقدامات او در پژوهش‌ها و مقالات مختلف مربوط به دوره قاجار مانند فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت از فریدون آدمیت، «ما و میرزا ملکم‌خان‌های ما» از هما ناطق، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق از عبدالهادی حائری، تأملی درباره ایران، نظریه حکومت قانون در ایران از سید جواد طباطبایی، «اندیشه‌های اقتصادی میرزا ملکم خان» از موسی غنی‌نژاد و پژوهشگران متعدد دیگر هم مورد توجه واقع شده، ولی، در اکثر تک نگاری‌ها و پژوهش‌ها اندیشه‌های سیاسی او مورد توجه قرار گرفته و در مواردی هم که از اندیشه اقتصادی او سخن به میان آمده توجهی به کتابچه امتیاز فواید عامه نشده^۳ و این اثر فقط در زمره آثار او منتشر گردیده

۳. احتمال دارد پژوهشگرانی همانند فرشته نورائی که در سال‌های نسبتاً دور به افکار اقتصادی ملکم پرداخته‌اند به دلیل عدم دسترسی به کتابچه از آن بهره نگرفته‌اند، ولی، در برخی آثار جدید مانند مقاله «اندیشه‌های اقتصادی میرزا ملکم‌خان» از موسی غنی‌نژاد با وجود استفاده از کتاب مجموعه رساله‌های ملکم که کتابچه هم جزئی از آن است، حتی یک ارجاع به کتابچه وجود ندارد. ر.ک: موسی غنی نژاد، «اندیشه‌های اقتصادی میرزا ملکم خان»، روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۱۰۲۳، ۱۴/۰۵/۱۳۸۵.

و در نتیجه، جایگاه تاریخی و اهمیت محتوای آن ناشناخته مانده است.

امتیاز فواید عامه و تاریخ نگارش آن

کتابچه امتیاز فواید عامه اثر میرزا ملکم خان ناظم الدوله از جمله آثاری است که در چاپ متاخر از آثار او به کوشش حجت الله اصیل در زمرة آثار اقتصادی گنجانده شده و در چاپ‌های متقدم از آثار ملکم^۴ و نیز در پژوهش‌های انجام یافته در مورد میرزا ملکم خان ناظم الدوله^۵ از آن ذکری به میان نیامده است. حجت الله اصیل هم در مجموعه آثار ملکم خان و هم در اثر پژوهشی خود در مورد ملکم خان، در معرفی این اثر چنین آورده است:

در این کتابچه، از چگونگی تشکیل شرکت، کیفیت قانونی، اساسنامه و ارکان آن سخن رفته است. کتابچه تاریخ تألیف ندارد، اما در بالای صفحه نخست تنها نسخه آن در کتابخانه ملک تهران نوشته

شده «از جناب بهیة ملکم خان ناظم الدوله، سفیر کبیر ایران در لندن، شهر ذیقعدة ۱۳۰۷^۶،

مطالب فوق‌الذکر تنها نکاتی هستند که در میان پژوهش‌های مربوط به ملکم خان در مورد این کتابچه وجود دارند که متأسفانه فاقد دقت لازم در معرفی این اثر و حتی تاریخ نگارش آن است. تامل در محتوای کتابچه و مطابقت آن با آثار و شواهد دیگر نشان می‌دهد که تاریخ قید شده با تاریخ نگارش کتابچه مطابقت ندارد. ملکم در متن امتیاز فواید عامه به طرح راه عرادهرو اواجیق^۷ به قزوین اشاره و توصیه می‌کند متن امتیاز پس از اعمال اصلاحات مورد نظر وی به امضای ناصرالدین شاه قاجار رسانده شود که قرار است برای مسافرت به فرنگ از تبریز گذر کند.^۸

مسافرت مورد اشاره ملکم خان، بدون شک، مسافرت سوم ناصرالدین شاه به فرنگ است که در سال ۱۳۰۶ق اتفاق افتاد. در آن سال حسنعلی خان امیرنظام گروسی و میرزا یوسف خان مستشارالدوله طرح راه عرادهرو اواجیق به قزوین را در تبریز مطرح کرده بودند و برای انجام آن تلاش می‌کردند.

۴. محمد محیط طباطبایی، مجموعه آثار میرزا ملکم خان (تهران: نشر دانش ۱۳۲۷).

۵. فرشته نورائی، تحقیق در افکار میرزا ملکم خان ناظم الدوله (تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۲): حامد الگار، میرزا

ملکم خان، ترجمه جهانگیر عظیمی، ترجمه حواشی مجید تفرشی (تهران: انتشارات مدرس، ۱۳۶۹).

۶. رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله، گردآوری و مقدمه حجت الله اصیل (تهران: نشر نی، ۱۳۸۱)، ص ۱۲؛ حجت الله اصیل،

زندگی و اندیشه میرزا ملکم خان ناظم الدوله (تهران: نشر نی، ۱۳۷۶)، ص ۲۵.

۷. «اواجیق از بلوکات ماکو دارای ۲۹ قریه و طول چهار فرسخ و عرض دو فرسخ است. مرکز آن کلیسا کندی حد شمالی ایران حدود ایران و ترکیه، شرقی قلعه دروسی جنوبی حدود ترکیه و ایران و غربی چالدران می‌باشد». ر. ک: علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۰ (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸)، واژه «اواجیق».

۸. رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله، ۲۴۷-۲۴۶.

امیرنظام گروسی پیشکار آذربایجان^۹ و میرزا یوسف خان مامور دولت برای تحقیقات در مورد احداث راه آهن از ارس به تهران^{۱۰} در تلاش بودند با ایجاد شرکت سهامی از اواجیق در مرز عثمانی تا قزوین راه عراده رو درست نمایند. روزنامه اختر در یک مورد به نقل از کاغذ مورخ دوم ماه جمادی‌الاولی ۱۳۰۶ از تبریز، از تلاش‌های آنها چنین یاد کرد:

یکی از آثار عمده تمدن که نشانه بزرگی از اهتمامات کافیه جناب مستطاب اجل اکرم آقای امیر نظام مد ظله العالی در کارهای آبادی مملکت خواهد بود تصور ساخته شدن راه شوسه از اواجیق تا چالدران سرحد ممالک محروسه عثمانی تا شهر تبریز است که از آنجا نیز تا قزوین امتداد داده خواهد شد و مخارج آن را تقریباً برآورد و تخمین کرده کتابچه لایحه نیز در آن باب تنظیم و به حضور همایون اعلا حضرت اقدس پادشاهی تقدیم شده است که پس از استحصال رخصت به عملیات آن اقدام خواهد شد. هرگاه این مقصود بزرگ حاصل آید آثار بزرگ و نمایانی از عهد فرخنده همایونی خواهد بود.^{۱۱}

بنابراین، تاریخ قید شده در نسخه مورد استفاده حجت الله اصیل تاریخ درستی برای زمان نگارش کتابچه نیست و کتابچه در سال ۱۳۰۶ ق نوشته شده و در همین سال به تبریز ارسال شده است تا به امضای ناصرالدین شاه رسانده شود که عازم مسافرت فرنگ بود.

علت نگارش امتیاز فواید عامه

از متن امتیاز فواید عامه چنین بر می آید که پیش نویس امتیازنامه که طرح راه عراده رو اواجیق به قزوین قسمتی از آن است، در تبریز آماده شده^{۱۲} و برای نظر خواهی به میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله فرستاده شده است که در این تاریخ به عنوان سفیر ایران در لندن مشغول فعالیت بود. ملکم با بازنگری و اصلاحات در متن آن را به ایران و شهر تبریز باز می فرستد و خطاب به ارسال کننده یا ارسال کنندگان پیش نویس می نویسد:

در هر حال قبل از ورود موبک همایون به تبریز باید قرارنامه شراکت کمپانی تاسیسات و امتیازنامه کلی، یعنی آن امتیازات بی صاحب با همه آن اصلاحاتی که در این کتابچه اشاره شده پانویس کرده، همه را حاضر داشته باشید که به محض ورود بندگان اعلیحضرت اقدس همایون روحنا فداه به صحه

۹. عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، ج ۱ (تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۷)، ص ۲۰۹.
 ۱۰. روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۱۷، (سه شنبه ۲ صفر ۱۳۰۳)، ص ۱۳۵؛ و نیز مراجعه کنید به: غلامعلی پاشازاده، در جستجوی قانون (تهران: نشر علم، ۱۳۹۲)، ص ۱۶۳.

۱۱. روزنامه اختر، سال ۱۵، شماره ۲۰ (چهارشنبه ۲۱ جمادی‌الاولی ۱۳۰۶)، ص ۱۵۸.

۱۲. ملکم در متن امتیازنامه گاه از «امتیازات تبریز» نیز استفاده کرده است.

و امضا و به مهر مبارک برسانید. اگر این موقع گرانبها را از دست بدهید، این کار در طهران مشکلات تازه پیدا خواهد کرد و مردم چه در داخل و چه در خارج، از این حرفها خسته و متنفر خواهند شد. پس هر چه قدرت و همت دارید، صرف نمایید که این عمل در تبریز یک روز زودتر صحیحا قطع و تمام بشود.^{۱۳}

احتمالا متن امتیازنامه توسط میرزا یوسفخان مستشارالدوله به ملکم ارسال شده است. هم میرزا یوسفخان و هم امیرنظام گروسی به دوستی با ملکم شناخته شده بودند. امیرنظام در ماجرای لاتاری که در جریان همین مسافرت ناصرالدین شاه به فرنگ اتفاق افتاد و موجبات محرومیت ملکم از تمام مناصبش را فراهم آورد،^{۱۴} تلاش نمود میان ملکم و امینالسلطان صدراعظم شاه میانجی‌گری کند، ولی تلاشش موثر واقع نشد و به همین خاطر، به میرزا یوسفخان پیغام فرستاد که حالا که امینالسلطان «نصایح مرا به این مزخرفات جواب نوشته مخدوم محترم ما خیالات خودشان را مجرا بدارد.»^{۱۵} به نظر می‌آید متن امتیازنامه نیز با اطلاع امیرنظام، توسط مستشارالدوله به ملکم ارسال شده و ملکم امتیاز فواید عامه را در پاسخ به نامه‌ی ارسالی از تبریز نوشته و با انجام اصلاحات و پیشنهادهائی روی متن امتیازنامه آن را باز فرستاده است تا به امضای ناصرالدین شاه رسانده شود.

امتیاز فواید عامه و تلاش برای تشکیل شرکتهای سهامی در حوزه صنایع

به دنبال گسترش تجارت در دوران رنسانس و اهمیت روزافزون صنعت و بازرگانی بعد از انقلاب صنعتی، تاسیس شرکتهای سهامی در عرصه تجارت و صنعت رونق گرفت که به عنوان اشخاص حقوقی موجودیت آنها محدود به دوران زندگی اشخاص حقیقی نبود.^{۱۶} در ایران عصر قاجار و در دوران ناصرالدین شاه تجار صاحب نام مملکت با نگاه به این تجربه مغرب زمین به تأسیس شرکتهای سهامی روی آوردند تا شاید از آن طریق بتوانند در مقابل بازرگانان اروپایی و سیل محصولات مغرب زمین مقاومت نمایند. کمپانی تریاک اصفهان، شرکت امینه، کمپانی تجارتهای ایران و شرکت اتحادیه نمونه‌هایی از این نوع شرکتهای بودند. هر چند از کم و کیف شرکت امینه

۱۳. رساله‌های میرزا ملکمخان ناظم‌الدوله، ص ۲۴۷-۲۴۶.

۱۴. فرشته نورائی، ص ۲۴.

۱۵. همان، ص ۱۷۴.

۱۶. هوشنگ خستویی، «مروری بر تاریخچه قانون تجارت و شرکتهای سهامی عام و خاص»، حسابدار، ۱۳۶۶، شماره ۳۹ و

و کمپانی تجارتي ایران اطلاع دقيقي نداريم، ولي، مي دانيم که اين شرکت هاي ايجاد شده قبل از تدوين امتيازنامه، در عرصه تجارت و بازرگاني فعال بودند. کمپاني ترياک اصفهان در کار جمع آوري، عمل آوري، بسته بندي، و صدور ترياک به بازارهاي هنگ کنگ و انگلستان فعال بود و شرکت اتحاديه در امور صرافي فعاليت مي کرد.^{۱۷} متن امتيازنامه فوايد عامه نشانگر گسترش اين تلاش هاي مربوط به تأسيس شرکت هاي سهامی از عرصه تجارت و بازرگاني به عرصه صنعت است.

انديشه ضرورت تأسيس شرکت هاي سهامی در زمينه هاي غير از تجارت و بازرگاني نیز مدت ها قبل از تدوين امتيازنامه فوايد عامه مطرح شد. ميرزا يعقوب خان پدر ميرزا ملکم خان ناظم الدوله، پيشتر از ضرورت «ايجاد شراکت و کمپانی» برای بهبود راه ها، حمل و نقل، امنيت، ايجاد اشتغال و کسب منفعت بيشتر سخن به میان آورد^{۱۸} و روزنامه اختر در سال ۱۲۹۴ق و مدت ها قبل از اين تلاش ها، به نقل از وقايع نگار اختر در تبريز در مورد تلاش صاحب ديوان برای ايجاد راه شوسه از آذربايجان به تهران چنين نوشت:

اين قسم کارها از یک دست اگر والی و پيشکار هم باشد به طور دلخواه حاصل نتواند شد. غالباً مال ديوان را مباشرين بر خود حلال دانسته می خورند. گذشته از اين تا اين قسم کارها به طور کومپانی نباشد و اهالی شريك و سهيم نگردند و امنيت تام در میان نبوده ترتيب کار هم طوری نشود که جلو معاملات خودسرانه و مستقلانه گرفته شود حاصلی از اين گونه اقدامات نمی توان برداشت. در ممالک ديگر همه اينها را تجربه کرده اند و پس از همه زحمت ها و ضررها راهی پيدا نموده همه چيز را راه انداخته اند.^{۱۹}

امتيازنامه فوايد عامه تلاشی بود برای جامه عمل پوشاندن به اين نوع انديشه ها که در آن حوزه هاي مختلف از جمله راه سازی، بهره برداری از معادن و ايجاد کارخانه هاي مختلف و غيره پيش بينی شده بود.

طرح راه اواجيق به قزوین در امتياز فوايد عامه

یکی از موضوعات مطرح در امتياز فوايد عامه، طرح احداث راه عرادهرو اواجيق به قزوین است که به تکميل اطلاعات ما در مورد اين راه و تصوير درست از ماهيت آن کمک می کند. اطلاعات مربوط

۱۷. احمد اشرف، موانع تاريخی رشد سرمايه داری در ايران (تهران: انتشارات زمينه، ۱۳۵۹)، ۷۸-۷۷؛ سهيلا ترابی فارسانی، تجار، مشروطيت و دولت مدرن (تهران: نشر تاريخ ايران، ۱۳۸۴)، ص ۷۵-۷۴.

۱۸. فریدون آدميت، انديشه ترقی و حکومت قانون (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۹)، ص ۴۷-۴۶.

۱۹. روزنامه اختر، سال ۳، شماره ۳۹ (چهارشنبه ۹ جمادی الاخر ۱۲۹۴)، ص ۲۷۷.

به این راه در فقره اول و دوم از پیشنهادات ملکم آمده است. در فقره اول شاهنشاه حق انحصاری احداث و راه اندازی یک رشته راه عراده رو از قزوین به تبریز و از آنجا به اوجیق در سرحد خوی را به «کمپانی تأسیسات» که بنا بود به پیشنهاد ملکم توسط سهامداران ایجاد شود، واگذار می‌کرد و در فقره دوم مدت امتیازنامه نود و نه سال مشخص می‌شد که در طی آن دولت دیناری از کمپانی مطالبه نمی‌کرد؛ ولی پس از نود و نه سال پنج درصد از سود خالص شرکت به دولت می‌رسید.^{۲۰}

همانطور که در ابتدای این مقاله آمد، این راه با همکاری امیر نظام گروسی و میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله و به منظور اتصال راه‌های داخلی ایران به مرز عثمانی طراحی شد و بنا بود با ایجاد راه از اوجیق در مرز عثمانی تا قزوین تحقق پیدا کند. میرزا یوسف‌خان ماموریت داشت لایحه مربوط به طرح را بنویسد^{۲۱} و تجار اهل آذربایجان را به ساختن راه ترغیب نماید. او کار خود را از اول ربیع‌الاول ۱۳۰۶ شروع نمود و با ملاقات با علمایی همچون میرزا یوسف مجتهد، نظام‌العلماء، شریف‌العلماء و میرزا ابوالحسن شمس‌العلماء و جمعی از تجار و اعیان شهر و تجار ارامنه آنها را به ساختن راه مزبور و خرید سهام آن تشویق و ترغیب نمود و در این راه از مساعدت و همراهی مقامات دولتی مانند معتمدالسلطان حاجی میرزا کاظم وکیل‌الرعا و رئیس‌التجار، حاجی میرزا اسحاق خان مستوفی خالصه‌جات و حسینقلی خان بیگلربیگی نیز برخوردار شد. او در جواب ایراد برخی از اهل ولایت که می‌گفتند: «اگر این عمل راه نافع است دولت چرا خود اقدام نمی‌فرماید.» چنین پاسخ داد: «شما که روزنامه‌آختر را می‌خوانید، می‌بینید که همه دول بزرگ اگر یک خرج و مصارف خارج‌العاده دولتی پیش آید از ملت می‌خواهند ملت هم می‌دهد. دولت علیه می‌بیند که احتیاجات زمانه، مقتضی ساخته شدن راه‌هاست، محض اینکه ملت خودش به این کارها آشنا شده منافع کثیره از این امورات ببرند به خود شماها رجوع می‌کند.»^{۲۲}

میرزا بعد از ایجاد زمینه‌های لازم در میان تجار و اعیان شهر برای ایجاد راه از امیر نظام می‌خواهد مجلسی عمومی ترتیب دهد و در مورد فروش سهام راه سخنرانی نماید. بنابراین، مجلسی از «اعاظم رجال و روسای دوایر ملکیه و نظامیه و معارف تجار مملکت آذربایجان در روز دوشنبه بیست و هفتم ربیع‌الثانی هزار و سیصد و شش در دارالسلطنه تبریز» تشکیل شد و در آن مجلس امیر

۲۰. رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، ص ۲۴۴-۲۴۳.

۲۱. اطلاعات مربوط به این طرح را از سندی تحت عنوان «خلاصه راپورت جناب مستشارالدوله که به تاریخ ۳ جمادی‌الاولی در لف پاکت حضرت اجل امیر نظام داده به تهران فرستاده شده» ارایه کرده‌ام. اصل سند توسط آقای نصرت‌الله نجفی در اختیار اینجانب قرار گرفت.

۲۲. همان

نظام ضمن تشبیه راه‌ها به رود و شریان در بدن انسان از اهمیت راه‌های هموار، مسطح و ایمن در داد و ستد، و نقش داد و ستد در آبادانی مملکت و ثروت اهالی و رفع خطر قحطی و گرانی سخن به میان آورد و خاطر نشان نمود:

خاطر مبارک اعلیحضرت شاهنشاه ولی نعمت، که خاطر مبارکش مصروف به امنیت مملکت و آسودگی ملت است، این اوقات جدا و قویاً مایل این شده که تبعه صادق خود را چنانکه از نعمت تلگراف و پسته‌خانه و راه امن شاهزاده عبدالعظیم متنعم ساخته، از منافع راه عراده رو نیز بهره مند فرماید. به توسط حضرت اسعد والا ولیعهد و جناب مستطاب اجل اکرم امین‌السلطان وزیر اعظم تلگرافاً و تحریراً غره شهر حال تاکیدات بلیغه فرمودند که از سرحد مملکت عثمانی الی تبریز و از این جا الی قزوین راه عزاده رو ساخته شود و اقدام به این امر نافع و تمام آنرا از همت اهالی آذربایجان که در دوستی وطن و پادشاه‌پرستی مسلم می‌باشند خواسته‌اند. باید درست ملتفت باشید که این عطیه یک نوع آزادی است که به شما مرحمت شده، یعنی ساختن چنین راه معظم را به اختیار و بناگذاری خود شماها واگذار فرموده، و اذن و اجازه شراکت با تبعه خارجه را به شما ارزانی داشته‌اند.^{۲۳}

امیر نظام در مورد منافع حاصل از راه برای سهامداران به میزان سهام آنها اطمینان داد و در مورد نقش دولت در انجام امتیاز هم گفت که حکومت در کار پولی دخالتی نخواهد داشت و متصدیان امور اعم از «تحویلات نقدی و محاسب و مطلق مباشرین امور» توسط صاحبان سهام تعیین خواهند شد و حکومت فقط به انتظام امور کمک خواهد نمود. او در پایان گوشزد نمود که در صورت عدم اقدام به راه سازی از طریق فروش سهام ممکن است امتیاز آن به یک کمپانی خارجی واگذار شود و شرایط کمپانی با منافع تجار مملکت چندان سازگاری نداشته باشد.^{۲۴} همچنین برای ترغیب هرچه بیشتر تجار، خود سیصد سهم از سهام راه را خریداری کرد.^{۲۵}

طرح راه عراده رو اوajیق به قزوین تاکنون در کتاب اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار از فریدون آدمیت مورد توجه قرار گرفته است و مرحوم فریدون آدمیت با استناد به

۲۳. متن سخنرانی امیرنظام در سندی تحت عنوان «تقریر جناب جلاتمآب اجل اکرم افخم حسنعلی‌خان امیر نظام در بیان محسنات و منافع ساختن راه از سرحد اوajیق الی قزوین در محضر اعظم رجال و روسای دوایر ملکیه و نظامیه و معارف تجار مملکت آذربایجان در روز دوشنبه بیست هفتم ربیع الثانی هزار و سیصد شش در دارالسلطنه تبریز» آمده است. اصل سند را آقای نصرت الله نجفی در اختیار اینجانب قرار دادند.

۲۴. همان

۲۵. «خلاصه راپورت جناب مستشارالدوله که به تاریخ ۳ جمادی‌الاولی در لف پاکت حضرت اجل امیر نظام داده به تهران

سند «خلاصه راپورت جناب مستشارالدوله ...»، این طرح را یک طرح مستقل در حوزه راه سازی معرفی کرده و چنین تصور کرده است که بنا بوده این راه صرفا با سرمایه گذاری داخلی و از طریق فروش سهام ساخته شود.^{۲۶} متن امتیازنامه نشان می دهد که میرزا یوسف خان و امیر نظام تلاش کرده اند مجموعه ای از امتیازات، در حوزه های مختلف از جمله بهره برداری از معادن، احداث راه ها و کارخانه ها، بهره برداری از جنگل ها و غیره را با فروش سهام به سرانجام برسانند که طرح راه عراده رو اواجیق به قزوین بخشی از آن بوده است. دلیل انعکاس طرح راه اواجیق به قزوین در روزنامه اختر و پژوهش آدمیت و به اصطلاح بهتر، دلیل جلب توجه آن طرح نسبت به امتیازات دیگر موجود در امتیازنامه، از متن امتیازنامه فواید عامه به خوبی روشن می شود. در متن امتیازنامه از اعطای سایر امتیازات به مؤسسين و بانیان راه اواجیق به قزوین صحبت به میان آمده است و همین امر نشان می دهد که احداث راه اواجیق به قزوین مقدمه سایر امتیازات بوده است و به همین دلیل میرزا و امیرنظام در مرحله اول تلاش کرده اند با فروش سهام به احداث آن اقدام نمایند. تلاش های آنها در این راه موجب شد طرح راه عراده رو اواجیق به قزوین بیشتر مورد توجه قرار گیرد.^{۲۷} همچنین متن امتیازنامه حاکی از آن است که برخلاف اعتقاد آدمیت میرزا و امیر نظام تلاش کرده اند در انجام طرح مشارکت شرکتهای خارجی نیز لحاظ گردد، ولی شرکتهای خارجی تحت نظارت شرکت صاحب امتیاز ایرانی فعالیت نمایند. میرزا ملکم خان ناظم الدوله در توضیح این امر در امتیاز فواید عامه چنین می نویسد:

واضح است که نه تجار آذربایجان و نه خلق ایران، بدون اطمینان از شراکت خارجه، ابدا نزدیک این قبیل امور نخواهند آمد. جمیع دول این نوع کارهای داخله را به توسط کمپانی خارجه می کنند و خود دولت علیه هم این اوقات امتیازات بسیار عمده به کمپانی های خارجه داده و می دهد. و اگر به یک کمپانی ایرانی اجازه بدهد که کمپانی ها و تبعه خارجه را شریک معاملات خود قرار بدهد، نه تنها هیچ کفری نخواهد بود، بلکه، موافق اصول مسلمة این عهد، بهترین تدابیر خواهد بود. زیرا که، دیگر جای هیچ تردید نیست که بعد از این هر امتیازی که به تبعه خود ندهیم، حکما قسمت تبعه خارجه خواهد شد و قطعا امتیازات ایران به شراکت خارجه در دست تبعه ایران باشند، هزار مرتبه بهتر از آن است که تماما به دست تبعه خارجه بیفتد. و این حق شراکت خارجه از جانب دولت علیه در این قرارنامه امتیازات

۲۶. فریدون آدمیت، ص ۳۳۱-۳۲۹.

۲۷. رساله های میرزا ملکم خان ناظم الدوله، ص ۲۴۴.

آذربایجان کاملاً داده شده است^{۲۸} و لیکن عبارات ظاهری آن طوری است که اصل معنی چه در نظر داخله و چه در نظر خارجه مایه تأمل بلکه اسباب وحشت شده و می‌شود. اصل مقصود دولت در این مسأله یقیناً خیر و روشن است. چه ضرر دارد که بیان مطلب را نیز به قدر امکان روشن بسازیم؟^{۲۹} ملکم به روشنی بیان می‌کند که در پیش‌نویس امتیازنامه ارسالی از تبریز حق استفاده از سرمایه گذاری خارجی لحاظ شده بود. متن سخنرانی امیر نظام نیز موید همین معنا است. بنابراین، صحبت از سرمایه گذاری داخلی محض در مورد طرح راه اواجیق به قزوین با واقعیت آن امتیاز همخوانی ندارد. به هر حال ملکم می‌خواست در متن امتیازنامه به طور روشن از حق شراکت خارجه سخن به میان آید و به همین منظور پیشنهاد می‌کند در فقره‌ای از امتیازنامه قید شود که شاهنشاه به کمپانی این حق را می‌دهد که «به اطمینان و آزادی تمام همدستی و شراکت کمپانی‌ها و تبعه خارجه را قبول نماید» و شاهنشاه از حقوق کمپانی‌های خارجه همانند حقوق اهالی ایران صیانت خواهد نمود.^{۳۰}

ضرورت تأسیس شرکت در امتیاز فواید عامه

نکته مهم امتیاز فواید عامه که نشانگر دقت نظر ملکم است ضرورت تأسیس شرکت و به اصطلاح خود او کمپانی برای اخذ امتیازات است. در پیش‌نویسی از متن امتیازنامه فواید عامه که از تبریز برای ملکم فرستاده شده بود از امتیاز گیرنده تحت عنوان «مؤسسين و بانیان راه» یاد شده و همین نکته موجب شده است ملکم در پیشنهادات خود ضرورت تأسیس کمپانی را متذکر شود و اصول آن را تعلیم دهد.

ملکم در مطلع متن امتیاز فواید عامه با توجه به نقصان شرکت خاطر نشان می‌شود: «این امتیازات فواید عامه که به تجار تبریز داده شده، الان صاحب و مالک حسابی ندارد. یعنی معلوم نیست که صاحب آن امتیازات کیست؟» برای اینکه امتیازات صاحب مشخصی پیدا کند پیشنهاد می‌کند آن امتیازات به اسم یک شخص یا کمپانی باشد و در مقایسه با شخص، کمپانی را مصلحت تشخیص می‌دهد و لازم می‌داند در وهله اول به تأسیس آن اقدام شود. به اعتقاد ملکم، در ابتدا باید یک «کمپانی مختصر... مطابق قواعد معموله دنیا» ترتیب می‌یافت.^{۳۱}

۲۸. تأکید از نویسنده مقاله است.

۲۹. همان، ص ۲۴۵.

۳۰. همان

۳۱. همان، ص ۲۳۵.

ملکم برای تأسیس کمپانی توصیه می‌کند حداقل هفت نفر با اسم و رسم و آدرس مشخص، یک کمپانی با اسم، آدرس، میزان سرمایه و سهام معین تأسیس نمایند و قرارنامه تأسیس کمپانی را هفت شریک در حضور سه شاهد امضا کنند. پیشنهاد می‌کند اسم کمپانی را «کمپانی تأسیسات» بگذارند که قرار است امتیازات مناسب برای «پیشرفت تجارت و زراعت و آبادی و ترقی ممالک ایران» را از دولت ایران استدعا نماید و در این راه از شراکت با «هر کمپانی و ... آحاد ناس» بهر مند شود. میرزا ملکم‌خان، پس از صحبت از اقدامات لازم برای تأسیس شرکت، مسئولیت شرکا، ساز و کارهای تصمیم‌گیری و مسایل دیگر مربوط به ترتیبات کمپانی، در مورد اهمیت ترتیبات کمپانی در فرنگ و مقایسه آن با ایران می‌نویسد: «این ترتیبات کمپانی چون در ایران هرگز معمول نبوده، در نظر ما گاهی مشکل و گاهی بی‌معنی می‌آیند. اما دول خارجه که آبادی و حیات خود را در تکثیر و رونق کمپانی‌ها قرار داده‌اند، ترتیب کمپانی‌ها را به طوری منظم و سهل کرده‌اند، که در هر ده فرنگستان، هر کس می‌تواند در ظرف چند ساعت یک کمپانی ترتیب بدهد.»^{۳۲} ملکم در ادامه بر ضرورت اخذ ترتیبات کمپانی از دول فرنگستان تاکید می‌کند و بهتر می‌داند قرارنامه کمپانی تأسیسات را به عنوان اولین کمپانی در ایران، ولیعهد و در صورت امکان ناصرالدین شاه برای استحکام و اعتبار مورد تایید و تصدیق قرار دهند.

ملکم به دنبال راهنمایی لازم برای تأسیس کمپانی، اصول انتقال امتیازات به کمپانی را هم تعلیم می‌دهد و می‌نویسد که، بعد از تأسیس کمپانی تأسیسات و تصدیق آن از طرف شاه، باید تاریخ تأسیس کمپانی را حداقل یک ماه قبل از تاریخ اخذ امتیازات قرار داد و آن گاه با تغییر برخی از عبارات امتیازات مطابق با وضع کمپانی تأسیسات زمینه را برای اعطای امتیازات از طرف دولت علیه به کمپانی فراهم نمود. ملکم خود برخی از تغییرات را اعمال کرده و علاوه بر امتیاز احداث راه اواجیق به قزوین و برخی امتیازات مورد نظر میرزا یوسف‌خان و امیر نظام، خواهان امتیاز کارخانه قند، شمع گچی، شیشه، چینی، کاغذ سازی و امتیاز کشتیرانی در دریاچه ارومیه و آبادی جزیره قویون آوایی و امتیاز معادن آذربایجان نیز شده است.^{۳۳}

سرانجام تلاش‌های اقتصادی مربوط به کتابچه

در مورد سرنوشت و عاقبت تلاش‌های اقتصادی در کتابچه امتیاز فواید عامه اطلاعی در اسناد و

۳۲. رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، ص ۲۴۱.

۳۳. همان، ص ۲۴۳-۲۴۲.

منابع به دست نیامد ولی از سرنوشت دست‌اندرکاران آن می‌توان عاقبت آن تلاش‌ها را حدس زد. نمی‌دانیم ناصرالدین شاه در جریان سفر سوم خود به فرنگستان و در زمان حضور در تبریز امتیاز فواید عامه را امضا کرده‌اند یا نه؛ ولی، می‌دانیم که در جریان همین سفر ملکم امتیاز لاتاری را از ناصرالدین شاه گرفت و با انتقال متقلبانه آن امتیاز به تبعه انگلستان، خشم ناصرالدین شاه را برانگیخت و تمام القاب و مناصب خود را از دست داد و شروع به انتشار روزنامه قانون در انتقاد از اوضاع ایران و اقدامات امین‌السلطان نمود.

اندکی بعد از انتشار قانون و ورود نسخه‌های غیر قانونی آن به ایران، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله هم که به دوستی با ملکم شناخته شده بود دستگیر و زندانی شد^{۳۴} و جالب است که ماموریت دستگیری و غارت خانه میرزا توسط همراه و همکار او در ماجرای امتیاز فواید عامه، یعنی، امیرنظام گروسی انجام یافت^{۳۵} و همو در گزارش دستگیری مستشارالدوله، از او تحت عنوان خاین‌الدوله یاد کرد که قرار بود به علت ارتباط با مکم بدذات به مجازات برسد.^{۳۶} می‌توان حدس زد که با مغضوب شدن ملکم به خاطر امتیاز لاتاری و به دنبال آن دستگیری میرزا یوسف‌خان ماجرای امتیاز عامه هم مسکوت مانده و دیگر مجالی برای طرح آن در دولت ناصری باقی نمانده است.

نتیجه

بررسی محتوای کتابچه امتیاز فواید عامه نشان می‌دهد که کتابچه در سال ۱۳۰۶ق و قبل از سفر سوم ناصرالدین شاه به فرنگ نوشته شده است و در مورد فعالیت‌های اقتصادی است که در همان زمان در آذربایجان در جریان بود. محتوای کتابچه از نظر تاریخ اقتصادی و تکمیل اطلاعات ما در مورد راه سازی در دوره ناصری و ورود به سرمایه گذاری در عرصه صنعت با استفاده از فروش سهام حائز اهمیت زیادی است. بر اساس اطلاعات موجود تصور می‌شد راه عراده رو اواجیق به قزوین بنا بوده به طور مستقل و با ابتکار عمل میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله و با فروش سهام و در واقع، از طریق سرمایه گذاری داخلی احداث شود. محتوای کتابچه حکایت از آن دارد که طرح راه عراده رو اواجیق به قزوین قسمتی از امتیازات گسترده‌ای بوده است که امیر نظام و میرزا یوسف خان تلاش

۳۴. اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار (تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۰)، ص ۸۷۱

۳۵. میرزا علی‌خان امین‌الدوله، خاطرات سیاسی امین‌الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمایان (تهران: شرکت سهامی کتاب‌های

جیبی، ۱۳۴۱)، ص ۱۴۸.

۳۶. امیر نظام به امین‌السلطان، ۲۵ ذی حجه ۱۳۰۸؛ به نقل از: ابراهیم صفایی، اسناد نو یافته (تهران: چاپ شرق، بی تا)، ص

داشتند با تشکیل کمپانی به انجام آن همت گمارند.

امیر نظام و مستشارالدوله با حمایت صدر اعظم وقت، یعنی امین السلطان در صدد بر آمدند امتیازات مختلف صنعتی مانند راه‌سازی، ایجاد کارخانجات مختلف، بهره‌برداری از معادن، جنگل‌ها و غیره را با تأسیس کمپانی و فروش سهام به انجام برسانند؛ یعنی به نظر می‌آید، دولت خود در صدد برآمده مردم را به سرمایه‌گذاری در عرصه صنعت از طریق فروش سهام وارد نماید. در این زمینه، برخلاف تصورات موجود سرمایه‌گذاری خارجی کلاً نادیده گرفته نشده بود، بلکه بنا بود با تأسیس کمپانی داخلی سرمایه‌گذاری خارجی با مدیریت داخلی جذب و به کار گرفته شود. در واقع کتابچه، حاصل تلاش میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله برای پاسخ به نیازهای آن روز جامعه ایران است. او تلاش کرده است با آگاهی از شرایط داخلی ایران و نیز قوانین مربوط به شرکت‌های سهامی، ضرورت تأسیس کمپانی و اصول مربوط به تأسیس آن را تعلیم دهد تا در گرفتن امتیازات اقتصادی آذربایجان و انجام آن از طریق فروش سهام به کار گرفته شود.

کتاب‌نامه

الف: کتاب‌ها

- اشرف، احمد. موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران. تهران: انتشارات زمینه، ۱۳۵۹.
- اصیل، حجت‌الله. زندگی و اندیشه میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. تهران: نشر نی، ۱۳۷۶.
- اعتمادالسلطنه. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. به کوشش ایرج افشار تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۰.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان امین‌الدوله. خاطرات سیاسی امین‌الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۴۱.
- آدمیت، فریدون. فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت. تهران: سخن، ۱۳۴۰.
- آدمیت، فریدون. اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار. تهران: خوارزمی، ۱۳۵۱.
- پاشازاده، غلامعلی. در جستجوی قانون تهران: نشر علم، ۱۳۹۲.
- ترابی فارسانی، سهیلا. تجار، مشروطیت و دولت مدرن. تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۴.
- حائری، عبدالهادی. تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. ج ۱۰. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸. واژه «اواجیق».
- رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. گردآوری و مقدمه: حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.
- صفایی، ابراهیم. اسناد نو یافته. تهران: چاپ شرق، بی‌تا.
- طباطبایی، سیدجواد. تأملی درباره ایران، جلد دوم نظریه حکومت قانون در ایران، تبریز: ستوده، ۱۳۸۶.
- طباطبایی، محمد محیط. مجموعه آثار میرزا ملکم‌خان. تهران: نشر دانش، ۱۳۲۷.
- قاضی مرادی، حسن. ملکم‌خان نظریه پرداز نوسازی سیاسی در صدر مشروطه. تهران: نشر اختران، ۱۳۸۷.

الگار، حامد. *میرزا ملکم‌خان*. ترجمه جهانگیر عظیمیا. ترجمه حواشی مجید تفرشی. تهران: انتشارات مدرس، ۱۳۶۹.

مستوفی، عبدالله. *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)*، ج ۱. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۷. نورائی، فرشته. *تحقیق در افکار میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله*. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۲.

ب: مقاله‌ها

غنی‌نژاد، موسی. «اندیشه‌های اقتصادی میرزا ملکم‌خان». *روزنامه‌ی دنیای اقتصاد*. شماره ۱۰۲۳، ۱۴/۰۵/۱۳۸۵. کد ۳۸۰۵۲۸-DEN
خستویی، هوشنگ. «مروری بر تاریخچه قانون تجارت و شرکت‌های سهامی عام و خاص»، *حسابدار*، ۱۳۶۶، شماره ۳۹ و ۴۰. صفحه ۲۴-۴.

ج: روزنامه‌ها

روزنامه‌ی اختر. سال ۱۵. شماره ۲۰. چهارشنبه ۲۱ جمادی‌الاولی ۱۳۰۶. ص ۱۳۵
روزنامه‌ی اختر. سال ۱۲، شماره ۱۷، سه شنبه ۲ صفر ۱۳۰۳. ص ۲۷۷

د: اسناد منتشر نشده

«تقریر جناب جلاتمآب اجل اکرم افخم حسنعلی‌خان امیر نظام در بیان محسنات و منافع ساختن راه از سرحد اواجیق الی قزوین در محضر اعظم رجال و روسای دوایر ملکیه و نظامیه و معارف تجار مملکت آذربایجان در روز دوشنبه بیست هفتم ربیع الثانی هزار و سیصد شش در دارالسلطنه تبریز» اسناد شخصی آقای نصرت الله نجفی
«خلاصه راپورت جناب مستشارالدوله که به تاریخ ۳ جمادی‌الاولی در لف پاکت حضرت اجل امیرنظام داده به تهران فرستاده شده» اسناد شخصی آقای نصرت الله نجفی

پیوست‌ها

[متن سند و عکس صفحه اول و آخر آن]

تقریر جناب جلاتمآب اجل اکرم افخم حسنعلی‌خان امیر نظام در بیان محسنات و منافع ساختن راه از سرحد اواجیق الی قزوین در محضر اعظم رجال و روسای دوایر ملکیه و نظامیه و معارف تجار مملکت آذربایجان در روز دوشنبه بیست و هفتم ربیع الثانی هزار و سیصد شش در دارالسلطنه تبریز
آقایان محترم این مطلب به همه شماها که در این مجلس حضور دارید، معلوم است که راهها در

هر مملکتی به منزله آدرده و شریان است در بدن انسانی. و همانطور خون در بدن انسان هر قدر جریان کرده واز قلب به اطراف وجوانب اعضاء دوره خود را به سهولت تمام کند، مزاج انسان مقرون به صحت و عافیت می باشد. راه ها نیز به عینها مثل این است، هر قدر هموار و مسطح و امن باشد، همان قدر امتعه مملکت را به سهولت میتوان به خارجه حمل کرد و متاع خارجه را به آسانی و ارزانی به داخل مملکت می توان آورد.

این مطلب از بدیهیات است و حاجت به اقامه دلیل و برهان نیست که در هر مملکت و هر شهری که داد و ستد زیاد بشود آن مملکت و شهر آبادتر و معمورتر و اهالی آن علی قدر مراتبهم صاحب مکت و ثروت خواهند بود. کثرت داد و ستد بسته به کثرت ادخالات و اخراجات است. یعنی امتعه که از مملکت خارج و از خارجه داخل مملکت می شود. شماها که از تجارت اکثر ممالک استحضار دارید این معنی را به آسانی درک می توانید کرد، محسنات راهها نه تنها باعث ترویج تجارت و داد ستد است، بلکه موجب ترقی املاک اعم از دهات و مستغلات نیز خواهد بود. بزرگترین فواید تسهیل راهها این است که اهالی را از مخاطرات عظیم گرانی و قحطی ایمن خواهد داشت. بالجمله محسنات تسطیح راهها هر چه شرح داده شود، از قبیل تحصیل حاصل است. خود شماها به جمیع نکات و محسنات آن ملتفت می باشید. چیزی که اطلاع شما از آن لازم می باشد این است که خاطر مبارک اعلیحضرت شاهنشاه ولی نعمت ما که خاطر مبارکش مصروف به امنیت مملکت و آسودگی ملت است، این اوقات جدا و قویاً مایل این شده که تبعه صادق خود را چنانکه از نعمت تلگراف و پُسته خانه و راه امن شاهزاده عبدالعظیم منتعم ساخته، از منافع راه عَراده رو نیز بهره مند فرماید. به توسط حضرت اسعد والا ولیعهد و جناب مستطاب اجل اکرم امین السلطان وزیر اعظم تلگرافا و تحریرا غره شهر حال تاکیدات بلیغه فرموده اند که از سرحد مملکت عثمانی الی تبریز و از این جا الی قزوین راه عَراده رو ساخته شود و اقدام به این امر نافع و تمام آن را از همت اهالی آذربایجان که در دوستی وطن، و پادشاه پرستی مسلم می باشند خواسته اند و باید درست ملتفت باشید که این عطیه یک نوع آزادی است که به شما مرحمت شده یعنی ساختن چنین راه معظم را به اختیار و بنا گذاری خود شماها واگذار فرموده، و اذن و اجازه شراکت با تبعه خارجه را به شما ارزانی داشته اند.

این فقره نیز بر شما پوشیده نیست که اهالی سایر ممالک، به تقویت دولت به این قبیل کارهای نافع اقدام و همت می کنند. بحمدالله تعالی نه همت شما از ملل دیگر کمتر است و نه غیرت شما و البته می دانید، که هر کس هر چه در این باب سرمایه بگذارد مجانی نخواهد بود، بلکه، موافق اصول و

عادت در سایر ممالک از منافع راه هر کس نسبت به سرمایه خود سهمی خواهد برد.

چون در راه‌های عادی در پشت یک اسب یا یک قاطر تنها پنجاه من تبریزی می‌توان حمل کرد با عَرّاده در راه هموار سه مثل این را حمل توانند نمود. فرضاً اگر کرایه دو لنگه مال التجاره، از راه ارزنه‌الروم در پشت یک مال تا تبریز چهار تومان است اگر همان یک مال را به عَرّاده ببندند، شش لنگه خواهد آورد و تخمین هشت تومان کرایه خواهد گرفت و از زحمت حمل و نقل هر صبح و شام و آب افتادن مال و شکستن و سقط شدن و سایر صدمات فارغ و ایمن خواهد بود و هم ارزان‌تر وارد مقصد خواهد شد. و هم عَرّاده یا مال مکاری موافق معمول سایر ممالک بحد اعتدال وجهی به رسم حق‌العبور به بانیان راه خواهند داد. و از روی تجربه که در ممالک همجوار دیده شده وجوه عاید از این بابت گاهی دو مقابل مباحه تنخواه صاحب سهام می‌باشد و مخارج راه عَرّاده‌رو به موجب اسناد مخصوص منقسم به سهام و هر سهمی ده تومان خواهد بود. هر کس از آن سهام هر قدر مایل و طالب باشد، خواهد خرید. مثل اینکه چند نفر جمع شده از یک قنات یا یک ده که به دو‌یست سهم منقسم شده بعضی دو سهم و سه سهم و برخی بیشتر یا کمتر به موجب قباله بخرند.

اکنون در این مجلس محترم از شما خواهش می‌نمایم که بدواً هر یک چند سهم خواهید خرید، اسم خود و مبلغ را در دفتر مخصوصی که برای این کار حاضر شده بنویسد و خیلی مستحسن است که در بدو امر صاحب همتان اهل مملکت در اجرا و امضای این امر مبارک پیش بیفتند که اسامی ایشان زودتر به عرض همایونی رسیده و مراتب غیرت و همت ایشان معلوم گردد و این نکته را هم بدانید که حکومت به هیچ‌وجه مداخله و تصرف در عمل پول نخواهد کرد و تحویلدار نقدی و محاسب و مطلق مباشرین امور راه را خود صاحبان سهام، از میان خود تعیین خواهند کرد. و از حکومت فقط تقویت و نظارت در نظم و خوبی کار است. این نکته را هم خاطر نشان شما می‌کنم اگر در ساختن را اقدامی از شما نشود مسلماً یک کومپانی از خارجه آمده این امتیاز را تحصیل خواهد کرد و آنوقت شرایط و قراردادهای او منافی صرفه تجارتی شما بوده اسباب تاسف بلکه باعث ضرر شما خواهد بود. اما وقتی که راه‌ها را دولت به شما واگذارد و شما مالک آنها باشید، بالمآل اگر کسی از خارج پیدا شده بخواید راه امن بسازد، بالطبع شروط، و قرارهای او موافق صرفه و صلاح شما خواهد بود. و امیدوارم که به همت و غیرت شما منافع این راه به دست دیگران نیفتد و با اجرای این فرمایش مقدس شاهانه مرا در خاکپای اقدس سرافراز فرمائید.

برگ اول و آخر نسخه خطی:

تقریر بناب بعد تو بپسندم نه منعی خان امیر نظام در بیان محبت
 و منیع نماندن طایفه از سر ته اداجین الا قدومین حضرت اعظم رحیل از طرف حق
 علیه و انظاره و معارف بکفایت آنجا کین در در وقت تشریف است و تعظیم
 هزاره و سیصد و شصت در روز اسفند بریز

آنچه بجز این خطیب به پیش آمد در این مجلس حضور در این مجلس است و راهها
 در هر مجلس به شرف آورده و در بیان آنکه نام و نام طایفه چون در این
 آنان هر قدر به نام جودان که در وقت به طرف به جانب حضور در وقت است
 نام کند مزاج آنان معون بصفت و فایده بر شده راهها نیز نمیشد است
 و هر قدر به جود و دستخ و پنج باشد با تقدیر است که در هر جلسه آنان به جود
 حکم کرد و دستخ و جود را آنکه در روز آنکه در آن مجلس تشریف آن کرده

این خطیب هم از به بیعت است و محبت با آنکه در وقت آن که در وقت
 و هر شهری که دارد دست نیاید در آن مجلس و شهرها که در دستور در آنجا
 مرا همه خطیب شربت و کفایت خواهد بود که کفایت داد و دست به کفایت
 از محفلت و از اجابت است یعنی آنکه در آن مجلس خارج و در وقت به جود
 مجلس شود تا که در وقت که در آن مجلس اختصاص در این شهرها که در آن مجلس
 محبت است راهها به جهت ترویج محبت است و در آن است که به جهت ترویج
 اهلک هم در آن است دست است نیز خواهد بود و در بزرگترین فواید پس راهها است
 در آنرا از هر طریقت نظیر که از آن خطیب خواهد بود است با جهت ترویج
 راهها هر چه شرح داده شود از تشریح و تفسیر و تفسیر است خود هم با جهت ترویج
 و محبت است آن محبت که در وقت ترویج از آن در هر شهر باشد این است

تشریح تشریح بود که در هر راهها را محبت شد و آنکه در وقت مملکت آنها
 به شرف به مملکت اگر کسی در وقت به شرف باشد به شرف بود به شرف
 و قرار که ای و در وقت تشریح و تصحیح شود خواهد بود و امیدوارم که به شرف
 و تشریح تشریح این راه به شرف که آن تشریح و به شرف این تشریح تشریح
 شاهان در هر یک از این راهها سرافراز تر است

علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی